

DANSK FAGBEVÆGELSE OG VÆRNEMAGTS- ARBEJDET 1940-45

Af Knud Knudsen

Under besættelsen byggede tusindvis af danske arbejdere bunkers for den tyske værnemagt ved den jyske vestkyst. Dette gav fagbevægelsen store udfordringer med at håndtere de mange konflikter om løn – og arbejdsforhold på de tyske arbejdspladser, og dette gav også uro på det danske arbejdsmarked.

Under den tyske besættelse arbejdede tusindvis af danske arbejdere for den tyske besættelsesmagt rundt omkring i landet. Fra 1942 blev mange beskæftiget ved det store byggeri af bunkere langs de jyske kyster som led i anlæggelsen af Atlantvolden fra det nordlige Norge til den fransk-spanske grænse i syd. Atlantvolden skulle beskytte det tyskbesatte europæiske kontinent mod en allieret invasion. Arbejdet for den tyske besættelsesmagt blev i det store og hele udført af danske arbejdere, der var ansat af danske virksomheder. For regeringen var det vigtigt at undgå, at besættelsesmagten hyrede tyske firmaer med importeret tysk arbejdskraft, eventuelt krigsfanger, fordi den frygtede, at det kunne bidrage til en nazificering af det danske samfund. De mange byggeaktiviteter i forbindelse med anlæggelsen af Atlantvolden blev “uden sammenligning danmarkshistoriens største byggeprojekt”, hedder det i *Danmark Besat. Krig og Hverdag 1940-45* (2005) – den nyeste samlede fremstilling af Danmark under besættelsen. Det skønnes

her, at 90.000-100.000 danske arbejdere i kortere eller længere perioder var beskæftiget ved opførelse af bunkere og andre militære anlæg for besættelsesmagten.¹

Efter befrielsen blev værnemagtsarbejdet en varm sag under retsopgøret. Den kommunistiske sagfører Carl Madsen ville have dømt de entreprenører,

der havde tjent formuer på at arbejde for besættelsesmagten. Men det hele fusede ud i ingenting. I stedet fik man dømt nogle særligt vindskibelige småentreprenører, som havde hentet ublu fortjenester hjem, for eksempel en slagter fra Lemvig der havde set, at han kunne gøre mere indbringende forretninger som entreprenør end ved at stå i sin slagterbutik.² De store entreprenører kunne henviser til, at de havde påtaget sig arbejdet efter pres fra Stauning og Christmas Møller.³ Værnemagtsarbejdet var placeret i gråzonen mellem privat vindskibelig og officiel samarbejdspolitik.

Befæstningsarbejderne blev også inddraget i den ophidsede debat efter befrielsen. Havde de udvist "utilbørlig" og unational adfærd ved at arbejde for tyskerne til opskruede lønninger betalt af den danske Nationalbank. Hans Kirchhoff er inde på spørgsmålet i sin seneste bog, *At handle med ondskaben. Samarbejdspolitikken under besættelsen* (2015), hvor han tilbageviser anklagen: "Under senere tiders debat om besættelsesgenerationens opportunistiske og tyskvenlighed er kritikken også blevet rettet imod befæstningsarbejderne som kollaboratører. Men det er ikke retfærdigt. Mange kom fra landet, hvor lønningerne var

elendige, andre kom fra arbejdsløsheden i byerne, de fleste var uorganiserede og tilhørte de mest udsatte grupper i befolkningen. Og det hele skete under statskollaborationens målsætning."⁴ Det burde ikke undre, skrev Kirchhoff, at fagbevægelsen i "denne klemme mellem klassekamp og kollaboration" hørte til arbejderbevægelsens mest tilpasningsvenlige del, især Arbejdsmandsforbun-

Camoufleret bunker med kanonstilling et sted på den jyske vestkyst. Fra 1942 anlagde den tyske besættelsesmagt den danske del af Atlantvolden på den jyske vestkyst. Omkring 100.000 danske arbejdere var her i kortere eller længere perioder beskæftiget med bygning af bunkers og andre militære anlæg til beskyttelse mod de allieredes angreb.

det, der organiserede de dårligst stillede arbejdere.⁵ Langt hen er det synspunkter, som Kirchhoff allerede fremlagde i den store artikel i *Årbog for arbejderbevægelsens historie* i 1994 om "Socialdemokratiets overlevelsstrategi under besættelsen". Også her blev fagbevægelsen betegnet som "en kompromisløs tilhænger af kollaborationen" – som erhvervsorganisationerne i øvrigt. For De samvirkende Fagforbund var det afgørende at undgå et brud med fredsbesættelsen, der kunne sætte både organisationernes og arbejderklassens eksistens på spil.⁶ Den socialdemokratiske arbejderbevægelse så organisationernes overlevelse som en forudsætning for demokratiets overlevelse herhjemme.

I denne artikel er det sigtet at belyse dansk fagbevægelses stilling til værnemagtsarbejdet under besættelsen. Det er ikke tanken at gå ind på værnemagerdiskussionen, men at se nærmere på nogle af de problemer, som værnemagtsarbejdet konfronterede de faglige organisationer med. Hvordan håndterede fagbevægelsen konflikterne på de tyske arbejdspladser?

Værnemagtsarbejdet er ikke et emne, som fagbevægelsens egen historieskrivning har gjort meget ud af. Det er omtalt i de to værker, som udkom kort tid efter besættelsen. I jubilæumsskriftet *Under Samvirkets Flag* fra 1948 nævnes, at de tyske befæstningsarbejder var en medvirkende årsag til afskaffelse af arbejdsløsheden under krigen. I Eiler Jensen og Kaj Bundvads bidrag til det socialdemokratiske trebindsværk *Danmark besat og befriet* (1946-47) var der en grundigere omtale af problemerne med værnemagtsarbejdet.⁷ Derudover er emnet berørt i flere af de faglige jubilæumsskrifter, bl.a. Axel Olsens bog om Dansk Arbejdsmandsforbund fra 1947. Her noterede Olsen bl.a., at de tyske arbejdspladser aldrig manglede arbejdskraft. "Dertil var arbejdsvilkårene som regel alt for favorable."⁸

Værnemagtsarbejdet har ikke været noget stort emne i den ellers så omfattende historieskrivning om besættelsen. Sigurd Jensen inddrog fagbevægelsen i sin undersøgelse af levevilkårene under besættelsen. Han forklarede fagbevægelsens stilling ved at henvise til den skæbne, som overgik de hollandske og norske fagforeninger; begge blev stillet under nazistisk ledelse. Han omtalte også LO-formand Laurits Hansens direkte henvendelser til den tyske besættelsesmagt. "Han har vel ment, at det var den eneste redning for fagbevægelsen, og hans bestræbelser for at få et tåleligt forhold til besættelsesmagten savnede ikke støtte fra Staunings side", skriver Sigurd Jensen, der også bemærkede, at Laurits Hansen kunne se, at det borgerlige Danmark var ved gå ind i et erhvervsmæssigt samarbejde med besættelsesmagten.⁹ Den første grundige undersøgelse af befæstningsarbejdernes forhold ved byggeriet af Atlantvolden blev udarbejdet af en projektgruppe på RUC i 1994 og præsenteret i en artikel i *Arbejderhistorie* i 1995.¹⁰ To år senere udgav tre af forfatterne,

Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith *Dansk arbejde – tyske befæstningsanlæg* (1997), som er den første samlede fremstilling af befæstningsarbejdernes forhold. De bemærker, at fagbevægelsen holdt lav profil på arbejdspladserne, så længe der ikke opstod konflikter, der kunne true samarbejdspolitikken “eller som kunne tjene tyskerne som påskud til at skride ind mod fagbevægelsen.” Frem til 1943 arbejdede De samvirkende Fagforbund aktivt for at bremse ethvert tilløb til strejker ved befæstningsarbejderne.¹¹ Siden har Steen Andersen behandlet entreprenørernes stilling til værnemagtsarbejdet som led i en bredere undersøgelse af den danske entreprenørbranche i perioden.¹²

Som grundlag for den følgende undersøgelse af de faglige organisationers stilling til værnemagtsarbejdet har materialet i LO-Arkivet om værnemagtsarbejde været en hovedkilde, suppleret med det statslige lønkontroludvalgs arkiv.¹³ Eksemplerne er især hentet fra det nordjyske, da artiklen bygger på materiale indsamlet i forbindelse med et projekt om anlæggelsen af Atlantvolden i Nordjylland.

Regeringen, værnemagtsarbejdet og det danske arbejdsmarked

Allerede inden for den første uge efter besættelsen besluttede den danske regering at anmode danske firmaer om at påtage sig de bygge- og anlægsarbejder, som besættelsesmagten havde planlagt i Danmark.¹⁴ Udover frygten for nazificering af det danske samfund spillede arbejdsløsheden formentlig også en rolle for regeringen. Som Kirchhoff bemærker, nåede arbejdsløsheden i vinteren 1940/41 niveauet fra de værste kriseår i 30'erne.¹⁵ I forlængelse af regeringens beslutning var det fagbevægelsens opfattelse, at de tyske arbejdspladser “i arbejdsretlig henseende” skulle ligestilles med normale danske arbejdspladser med hensyn til løn, arbejdstid, overarbejde osv. “De organisationsmæssige betingelser for det, man i arbejdsretten kalder rolige og stabile forhold på arbejdspladsen, var således til stede fra begyndelsen”, skrev Eiler Jensen og Kaj Bundvad i 1947.¹⁶ Udviklingen formede sig dog ganske anderledes, især på det lønmæssige område, hvor hele skalaen “fra den strengeste overholdelse af gældende regler til den mest oplagte svindel” blev taget i anvendelse på de tyske arbejdspladser. Ifølge Eiler Jensen og Kaj Bundvad var der flere grunde hertil. For det første havde tyskerne travlt. Der var som regel tale om “hastearbejde, hvor normal arbejdstid ikke slog til.” For det andet lå arbejdspladserne på afsides beliggende steder, hvilket påvirkede “arbejdskraftens kvalitet og mentalitet”, som de udtrykte det: folk uden faglig uddannelse, tjenestekarle og bude eller folk, der havde mistet forbindelsen til faget, ganske unge og helt gamle, der ellers havde “lagt op”, og så naturligvis “normal” ar-

bejdskraft fra nærmeste by eller opland”. For det tredje opstod der en særlig arbejdsgivertype på disse pladser – bestående af fallerede forretningsfolk, små-entreprenører, jordbrugere og “deciderede outsiders, som her tog en chance og udnyttede den hensynsløst.”¹⁷ Værnemagtsarbejdet udviklede sig i løbet af besættelsen til et slaffenland for uorganiserede arbejdsgivere og arbejdere.

Alt i alt viste det sig vanskeligt at overføre danske overenskomstmæssige forhold til de tyske arbejdspladser, og opgaven blev ikke lettere af, at regeringen i besættelsens første måneder gennemførte en lovgivning, der reelt satte det danske forhandlingssystem ud af kraft. Sidst i maj 1940 vedtog Rigsdagen det store kriselovskompleks, som indebar lønstop og arbejdsfordeling, og i september 1940 blev der fulgt op med Lov om Arbejdsforhold, som indførte et system af partsforhandlinger og tvungen voldgift. Reelt blev løn og overenskomstforhold i de fem besættelsesår afgjort ved kendelser af formandskabet i det nyetablerede Arbejds- og Forligsnævn. De faldt ikke ud til arbejdersidens fordel, hvilket resulterede i et reallønsfald på 20 % i de første besættelsesår. Modsat havde landbruget gode kår. Det var klart, at besættelsens byrder vejede tungere på arbejderklassen end på andre, hvilket fremkaldte kritik fra fagbevægelsens side. I en tale i januar 1941 sagde landsorganisationens formand Laurits Hansen, at det ikke kunne være rigtigt, at “national samling” skulle betyde, at arbejderne måtte bære langt den tungeste byrde.¹⁸ Arbejdsmandsforbundets formand Axel Olsen var en anden højlydt kritiker af den arbejderfjendtlige linje i formandskabets kendelser.

Mens reallønnen faldt på de ordinære danske arbejdspladser, gik lønningerne i vejret på de tyske arbejdspladser. I Thisted hørte redaktøren af *Thisted Social-Demokrat* allerede i juni 1940 om ugelønninger op til 150-200 kr. I sine dagbogsnotater skrev han, at det jo var “rart nok med denne fortjeneste”, men medaljen havde den bagside, at det var den danske stat, der lagde ud for alt, hvad tyskerne købte og fik lavet, “så vi får efterhånden et mægtigt tilgodehavende, og landet trues med den rene ruin”.¹⁹ Til sammenligning kan nævnes, at ugelønnen for en dansk arbejder i provinsen lå omkring 80 kr. Som redaktør Bruunsgaard bemærkede, så blev udgifterne til de tyske befæstningsarbejder afholdt af Nationalbanken. Derfor kunne både tyske bygherrer og danske entreprenører tillade sig ikke at tage spørgsmålet om lønudgifterne så tungt. Den danske stat, dvs. de danske skatteydere betalte.

Den danske regering accepterede, at udgifterne til de tyske bygge- og anlægsarbejder blev afholdt over den såkaldte værnemagtskonto, som blev oprettet med henblik på at dække den tyske hærs omkostninger i Danmark; og besættelsesmagten accepterede, at arbejdet blev overdraget til danske firmaer og foregik på danske overenskomstmæssige vilkår. På den måde blev rammerne omkring værnemagtsarbejdet aftalt i samarbejdspolitikens regi. Det

skulle vise sig, at værnemagtsarbejdet blev en kilde til både samarbejde og konflikt. Danske entreprenører og vognmænd hentede store profiler, og danske arbejdere fik beskæftigelse og lønninger over tariffen. Men de høje lønninger skabte også utilfredshed blandt arbejdere på det almindelige danske arbejdsmarked, der oplevede reallønsfald og dyrtid, og de gjorde heller ikke regeringens kamp mod inflation og prisstigninger lettere.

Frygten for nazificering

I 1940 kunne de faglige ledere herhjemme kun have vage ideer om, hvordan besættelsesmagten ville stille sig til fagforeningerne. Det havde gjort indtryk på danske fagforeningsfolk at være vidne til opløsningen af de tyske fagforeninger i 1933 og se deres tyske kolleger i koncentrationslejre. De frie fagforeninger var blevet erstattet af den Tyske Arbejdsfront. I 1940 kunne danske fagforeningsledere frygte at ville lide samme skæbne som deres tyske fæller syv år tidligere. I de tysk besatte lande så besættelsesmagten gerne, at man fulgte den tyske model. Faglige ledere blev inviteret til Tyskland for at stifte bekendtskab med Arbejdsfronten i håbet om, at de begejstret ville vende tilbage og overføre de tyske ideer til deres egne nationale bevægelser. En dansk delegation af erhvervsfolk og faglige ledere var på "studierejse" til Tyskland i efteråret 1940 og to rejser fulgte i 1941.²⁰ Hverken tjekkiske, norske eller hollandske fagforeningsledere var begejstret for den tyske model, og det var de danske heller ikke.

I Tjekkiet, Norge, Holland, Belgien og det tysk besatte Frankrig blev der efterfølgende grebet til hårdere midler, da det viste sig, at den fredelige ideologiske propaganda ikke slog til. I Norge blev "mælkestrejken" i september 1941 anledning til, at der blev erklæret "civil undtagelsestilstand", og at de norske fagorganisationer blev underlagt nationalsocialistisk ledelse. Flere af de norske ledere blev henrettet med det samme, mens andre blev idømt lange fængselsstraffe eller sendt til Tyskland.²¹ Der var med andre ord god grund til også herhjemme at frygte de faglige organisationers skæbne. Det skulle vise sig, at besættelsesmagten tilsyneladende hverken anså det danske nazistparti for et reelt alternativ til samlingsregeringen eller regnede de danske nazisters faglige organisationer for et alternativ til de eksisterende fagorganisationer. Det kunne datidens aktører i sagens natur ikke vide.

Værnemagtsarbejdet og de danske overenskomster

Allerede i sommeren 1940 var et stort antal danske arbejdere beskæftiget ved arbejder for besættelsesmagten, og snart opstod der problemer, bl.a. klager over

at overarbejde på de tyske arbejdspladser ikke blev afspadseret i overensstemmelse med loven. Efter forskellige trakasserier kunne ministeren meddele, at de tyske myndigheder i princippet erklærede sig indforstået med, at dansk lovgivning skulle overholdes på deres arbejdspladser, "dog at man måtte forbeholde sig, at der i hastende tilfælde af ganske særlig karakter blev truffet nødvendige sær aftaler." Det endte med, at der i sommeren 1941 indførtes en "tillempet Afspadseringsaftale".²² Ministeriets håndtering af sagen viste myndighedernes vilje til at bøje lovgivningen, når det gjaldt de tyske arbejdspladser.

Snart begyndte sagerne at rulle i en lind strøm ind til de faglige organisationer; ca. 300 sager nåede til tops i landsorganisation, mens mange blev behandlet lokalt eller på forbundsniveau. Mange drejede sig om lønspørgsmål og tillæg (kørselstillæg, ventetidsbetaling), men også om forståelse af overenskomsterne, lønudbetaling og akkorder etc.²³ På den baggrund henvendte besættelsesmagten sig i starten af 1941 til Arbejds- og Socialministeriet for at få bistand fra organisationerne i sager vedrørende tariffør og lønforhold, ferielov etc. Tyskerne ønskede nogle "kyndige personer", som de kunne henvende sig til. De samvirkende Fagforbund udpegede sekretær – og senere næstformand i LO – Einar Nielsen og Dansk Arbejdsgiverforening fuldmægtig Thorbjørn sen. Under besættelsen var Einar Nielsen landsorganisationens "ekspert" vedr. værnemagtsarbejdet.

Den 18. februar 1941 mødtes de to "kyndige" personer første gang med Walther Forstmann, overkommandanten ved den tyske Wehrwirtschaftsstab i Vesterport. Han forklarede, at værnemagten var indforstået med, at omkostningerne for det udførte arbejde blev holdt inden for "forsvarlige grænser". Han så det uheldige i, at man ved nogle af værnemagtens arbejder gav anledning til fortjenester, "der skabte forstyrrelser i det danske erhvervsliv", for eksempel således at arbejdere på værfter og industrielle virksomheder forlod arbejdet for at søge bedre lønnet beskæftigelse hos værnemagten. Derfor forsikrede Forstmann, at værnemagten ville følge de gældende regler. Problemet var blot, at han ikke kunne finde ud af de gældende regler.

Værnemagtsudvalget – som Einar Nielsen døbte det lille udvalg – mødtes tre dage senere igen i Vesterport. Mødet formede sig som en almindelig drøftelse af det danske overenskomstsysteem – især bygningsindustriens tariffør – sammenlignet med det tyske systeem. De to danske organisationsrepræsentanter forklarede Forstmann, at det primære i de danske overenskomster var akkordarbejde, og at de undtagelsesvis gældende timelønninger dels hvilede på normalløn med tillæg og dels på minimalløn med personlige tillæg. "D'Herrer var ikke særlig tilfredse med vor redegørelse – men fandt systemet uoversigtligt, uretfærdigt mod arbejderne og umuligt at anvende ved kalkulationer", skrev Einar Nielsen i sine notater fra mødet. Forstmann henviste

til, at der i Tyskland var fastsat klare timelønninger for fagene, og at disse nøjagtigt angav, hvad man skulle betale – og der måtte hverken betales mindre eller mere. Tyskerne var især interesseret i de såkaldte “Landpenge”, idet man ikke kunne forstå, at der ikke af staten var fastsat bestemmelser om, at arbejdere, der under arbejdet var adskilt fra familien, havde krav på et tillæg. “Vi forklarede dem, at ingen af de kollektive overenskomster var affattet med henblik på anlægsarbejder som dem, vi her i landet havde set siden 9. april. Vore overenskomster havde som forudsætning, at arbejdet udførtes med stedlig arbejdskraft, og kun undtagelsesvis dirigeredes arbejdere af firma eller mester til arbejdspladser andet sted i landet.”²⁴ Ved værnemagtens arbejder var arbejdsstyrken flere steder tredoblet. Allerede på det tidspunkt var Forstmann således opmærksom på problemet med de høje lønninger på de tyske arbejdspladser. Besættelsesmagten havde ingen interesse i, at arbejderne forlod landbruget, som forsynede det tyske samfund med fødevarer, eller forlod værfter, som skulle reparere tyske skibe.

På disse møder i Vesterport forsikrede besættelsesmagten, at den ville rette sig efter de danske regler på arbejdsmarkedet og søge råd hos organisationerne.

Socialminister Lauritz Hansen (tidligere formand for DSF) modtager blomster fra DSFs formand Ejler Jensen og næstformand Einar Nielsen på DSFs generalforsamling i maj 1943. Einar Nielsen var udpeget som DSFs ekspert og kontaktperson til besættelsesmagten vedrørende løn- og arbejdsforhold.

Men man fandt reglerne uhensigtsmæssige og besværlige. Der var klart tale om et sammenstød mellem to forskellige systemer, det danske og det tyske, og besættelsesmagten ville have foretrukket det tyske.

De tyske arbejdspladser

I 1940-41 kunne ingen forudse, at værnemagtsarbejdet ville antage det omfang, som det blev tilfældet fra 1942. Da Hitler i foråret 1942 udstedte ordren om Atlantvolden, gik bygge- og anlægsarbejder af hidtil uset omfang i gang. Ifølge de officielle tal voksede antallet af beskæftigede ved større entreprenørarbejder for den tyske besættelsesmagt fra 5.000 i december 1941 til 12-14.000 i november 1942 og til over 57.000 i 1944.²⁵ Hvem var disse befæstningsarbejdere? Ifølge Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith var de ganske almindelige mennesker, hverken nazister eller modstandsfolk, men folk der reagerede på besættelsen på samme måde, som de fleste andre, nemlig ved at tilpasse sig forholdene, som de nu var; folk, der var optaget af dagligdagens problemer og søgte at holde storpolitik på afstand. De tog det arbejde, der nu engang var at få, også selv om det ikke harmonerede med ens sympatier, som Henning Poulsen har formuleret det.²⁶

Der var størst efterspørgsel efter jord- og betonarbejdere og tømrere, men også andre faglærte arbejdere, eksempelvis rørlæggere og malere; især arbejdere med erfaring som jernbindere var efterspurgt. Ved anlægget af Atlantvolden blev der flyttet enorme mængder af sand og lavet udgravninger under besværlige forhold. Ved støbningen af bunkere satte tømrerne forskalling op, bræt for bræt blev sømmet fast, og arbejdsmænd slæbte utallige poser med cement op ad ramper til de store blandemaskiner, der kørte i en uafbrudt proces, når der skulle støbes. Støbningen af de større bunkere kunne tage op til 30-40 timer. Derudover var der masser af arbejde med at transportere mennesker og materiel til byggepladserne ved kysten. Der blev opført baraklejlre og ansat køkkenpersonale m.v. til arbejdet i lejrene. Efter danske forhold var det store arbejdspladser. De tyske byggerier blev administreret af "Organisation Todt" (O.T.), en paramilitær organisation, der ledsagede de tyske hære overalt i Europa og tog sig af militære bygge- og anlægsarbejder.

Selv om arbejderne var "ganske almindelige mennesker", var det ikke ensbetydende med, at arbejdsstyrken på de tyske pladser som helhed kunne karakteriseres som almindelig. Tværtimod. Den var meget forskellig fra arbejderne på almindelige danske arbejdspladser, langt mere sammensat end normalt: Der var både lokale arbejdere og tilrejsende, både arbejdere og ikke-arbejdere, for eksempel lokale landmænd der søgte beskæftigelse ved det vel-

betalte arbejde for tyskerne. Den homogenitet, der kendetegnede normale danske arbejdspladser, var der ikke på de tyske pladser. Mange var ikke organiseret i fagforeninger. Efter et besøg på vestkysten i december 1942 anslog Einar Nielsen, at måske 35 % af arbejderne ved de sydjyske byggerier var organiserede.²⁷ Dette billede af en meget sammensat arbejdsstyrke bekræftes af det lille skrift *Værnemager og Spion*, som en anonym dansk ingeniør udgav i sommeren 1945 – som et indlæg i debatten om værnemagere. Her portrætterede den anonyme forfatter de mange forskellige typer, han havde mødt på de tyske arbejdspladser, både på tysk og dansk side, og mange i meget lidt sympatiske vendinger.²⁸

Befæstningsarbejdernes egne beretninger, som Kathrine Berling m.fl. indsamlede til deres undersøgelse i 1990'erne, bidrager også til at tegne et billede af forholdene på de tyske arbejdspladser.²⁹ Det generelle billede var lange arbejdsdage, 10-14 timer om dagen, hvortil kom transport til og fra arbejde; 1-2 timers transport hver vej var normalt, lige som overarbejde var normalt. Mange arbejdede alle ugens syv dage. Trods de lange arbejdsdage fastholdt flere dog, at de ikke blev overanstrengt. Der var altid rigeligt med folk og god tid til pauser. Selv om folk måske ikke overanstrengte sig, så fortalte flere dog også, at de var trætte, når de kom til aften. "Vi arbejdede ti timer om dagen, så skulle vi nok finde vores seng, når vi var blevet vasket – få noget at spise og så komme i seng." Beretningerne tegner ikke noget entydigt billede af forholdene. På nogle pladser blev der kun arbejdet med timeløn, på andre med akkord og timeløn. Meget almindelig var de såkaldte slumpakkorder. Parterne aftalte, hvor lang tid, der skulle afsættes til en opgave, for eksempel 18 timer til at støbe en bunker, og hvis det pågældende sjak kunne klare opgaven på den halve tid, eller måske 10 timer, var der en god fortjeneste til alle. En ung mand fortalte, at han kunne holde en god akkord, men så skulle han også knokle for det. En enkelt fortalte endog om direkte dårlige lønninger: "De tyskere vidste alt om det der. Vi skulle bare have noget at leve af, ikke andet. Der var intet, der var ingen kroner eller noget som helst." Nogle fortalte om godt kammeratskab mellem lokale og tilrejsende arbejdere, mens andre sagde, at de tilrejsende holdt sig for sig selv.

Materiale, som blev indsamlet til brug for den statslige lønkontrol 1943-44, bekræftede billedet af store forskelle. Af de lønoplysninger, som Dansk Arbejdsgiverforening indhentede i maj 1943, ses, at lønnen for arbejdsmænd i Hanstholm og Hirtshals lå omkring 126-129 kr. om ugen, mens arbejdsmænd på en plads i Esbjerg kunne få 226 kr. om ugen. Tømrersvende hos Christiani & Nielsen i Hanstholm kunne have 145 kr. om ugen, mens tømrersvende hos Bay & Winding ved Søndervig kunne nå op på 354 kr. ugen.³⁰ Indberetninger til den offentlige lønkontrol vidnede også om, at de store løn-

forskelle voldte problemer, fordi mange arbejdere ikke betænkte sig længe, før de forlod en arbejdsgiver til fordel for en anden, der betalte højere. Entreprenørforeningens medlemmer talte i sommeren 1943 om en veritabel "migration af arbejdere" på jagt efter de arbejdsgivere, der betalte bedst. Generelt var lønniveauet på de tyske arbejdspladser højere end på det ordinære danske arbejdsmarked.

Det kaldte forargelsen frem hos mange, bl.a. den lokale pantefoged i Thisted, der i et avisindlæg kunne berette om lønninger på 18-20.000 kr. om året. Det affødte et svar i *Thisted Social-Demokrat* i marts 1944 fra en tilreisende arbejder, der havde opholdt sig Thisted i ca. to år og haft arbejde på egnen. Det var ikke den almindelige "gemene arbejder", der havde den slags lønninger, forsikrede han. Om vinteren havde den almindelige arbejder godt 100 kr. om ugen, deraf gik 50 kr. til kost og logi og andre udgifter. På den måde blev der ikke meget at sende hjem til familien. Ifølge ham var forholdene ikke spændende for de fremmede arbejdere.³¹ Med sin erfaringsballast fra de seneste to år forsøgte han at revidere billedet af de fremmede arbejders svimlende lønninger. Kunne man få et tagkammer til 10-15 kr. uden varme om ugen, var man heldig, skrev han. Mange steder boede 3-4 arbejdere sammen på små værelser. Lokale udlejere tjente godt på den måde. En lokal ejer udlejede syv værelser i et tidligere hotel til 20 kr. om ugen, og det var uden varme. Det var over 1.000 kr. om året for et sådan værelse, "det kalder jeg bolighajer." Dertil kom kost til 35 kr. om ugen. De tilreisende arbejdere var for manges vedkommende forsørgere, der både skulle betale for kost og logi på stedet og sende penge hjem til familien.

I takt med at de tyske byggeaktiviteter tog til, voksede lønningerne. En økonom ville sikkert forklare de stigende lønninger som et resultat af stigende efterspørgsel. Men det spillede selvsagt også en rolle, at arbejderne fik erfaring i at bygge bunkere. Ifølge rejsesekretæren i Dansk Tømrerforbund var en anden forklaring på de høje lønninger, at nogle entreprenører ville stå sig godt med tyskerne og udføre arbejdet på rekordtid.³²

Fagbevægelsen og Dansk Arbejdsfront

Fagbevægelsen fik den første alvorlige konfrontation med besættelsesmagten i foråret 1942, hvor byggeaktiviteterne ved Atlantvolden knap nok var kommet i gang. Anledningen var en instruks fra det tyske luftværns byggeledelse, underskrevet af W. Silling, ifølge hvilken danske arbejdere, der ville have arbejde på værnemagtens arbejdspladser, skulle indmelde sig i "Det danske Arbejdsfællesskab" – bedre kendt som Dansk Arbejdsfront, en dansk nazistisk fagorganisation.³³ Kravet om indmeldelse i Arbejdsfronten blev første gang

præsenteret for en afdeling af Dansk Arbejdsmandsforbund, som straks sendte skrivelsen til formand Axel Olsen, der ekspederede den videre til Laurits Hansen, som forelagde sagen for Dansk Arbejdsgiverforening og arbejdsminister Kjærboel, der gik videre til udenrigsminister Scavenius. Scavenius var helt på linje med Kjærboel i den sag: Kravet om indmeldelse i Dansk Arbejdsfront var uholdbart.

Laurits Hansen henvendte sig også til sin personlige kontakt i det tyske gesandtskab Gustav Meissner. Ifølge Laurits Hansens notat fra telefonsamtalen den 8. april faldt ordene således: "Jeg sagde til Dr. Meissner, at hvis et sådant krav blev fastholdt for mindre eller større områder, ville det uvægerligt medføre arbejdsstandsning, idet De samvirkende Fagforbund ville forbyde sine tilsluttede medlemmers udmeldelse for at komme i arbejde. Dr. Meissner sagde, at det forstod han egentlig godt, men han kunne desværre ikke gøre mere ved spørgsmålet for nærværende ..." ³⁴ I det notat, som blev forelagt landsorganisationens forretningsudvalg, fremlagde Laurits Hansen sagen således: "Jeg har tre veje at gå i denne sag: Enten offentligt at forbyde medlemmer af D.s.F. at indmelde sig i Dansk Arbejdsfront; for det andet straks at indbringe sagen for Udenrigsministeriet, idet et sådant krav er i strid med de løfter, der er givet ved besættelsen af Danmark, og endelig, for det tredje, om sagen kunne ordnes ved Dr. Meissners mellemkomst; jeg erindrede i den forbindelse om, at dette spørgsmål meget let kunne foranledige uro allerede den 9. april, og ville derfor gerne have et hurtigt svar." I svaret til Axel Olsen, dateret den 11. april, skrev Laurits Hansen, at han direkte havde sagt til Meissner, "at han vel var klar over, at det kunne medføre arbejdsstandsning de steder, hvor et sådant krav blev fremsat. "Ja, det kan det vel", svarede han, og han tilrødede i den forbindelse at ordne sagen lokalt de steder, hvor kravet var eller måtte blive fremsat." ³⁵ Meissner mente, at det sikkert måtte være et isoleret tilfælde. Det tyske krav om indmeldelse i Arbejdsfronten blev trukket tilbage. I et cirkulære fra De samvirkende Fagforbund den 16. april 1942 orienteredes medlemmer og organisationer herom:

"Fra den 9. april 1940 har dansk fagbevægelses stilling over for besættelsesmyndighederne stedse været den, at den danske arbejdskraft bliver stillet til rådighed på sædvanlig måde og efter de gældende overenskomster. Fagbevægelsen har stedse bestræbt sig på at undgå enhver form for gnidning i dette arbejdsforhold, og at dette er lykkedes fuldt ud, har vi bevis på gennem de mere end 2 år, der er gået. Der har ikke i dette arbejdsforhold fundet nogen som helst art af sabotage sted, arbejdsnedlæggelse eller arbejdsstandsninger har ikke eksisteret, og dette forhold må efter vor mening fortsættes som hidtil.

Bunkers og pig-trådsspærring på den jyske vestkyst. Danske entreprenører opførte med dansk arbejdskraft fra 1942 bunkers og andre militære anlæg på den jyske vestkyst.

Vi har fra dansk fagbevægelses side gjort i så henseende, hvad der var muligt, og vi tilråder i forståelse med regeringen, at vore medlemmer fremdeles modtager tilbud om arbejde på samme måde som det hidtil er sket, og at man undlader indmeldelse i Dansk Arbejdsfront som betingelse for at få beskæftigelse ved arbejder for den tyske værnemagt.”³⁶

I disse formuleringer ses formentlig kernen i fagbevægelsens opfattelse af forholdet til besættelsesmagten. Det tyske krav om indmeldelse i Arbejdsfronten måtte Laurits Hansen se som et direkte angreb på de danske fagorganisationer og som et forsøg på at lempe den nazistiske fagorganisation ind på det danske

arbejdsmarked via de tyske arbejdspladser. I sagen om Dansk Arbejdsfront var fagbevægelse og arbejdsgivere helt på linje, sagde Axel Olsen på hovedbestyrelsesmødet i Dansk Arbejdsmandsforbund i juni.³⁷

På generalforsamlingen i Arbejdsmandsforbundets afdeling i Thisted oplæste formanden cirkulæret og opfordrede medlemmerne til at vende det døve øre til, når talen var om Arbejdsfronten. Da Arbejdsfronten siden begyndte at avertere efter arbejdskraft i de lokale aviser, måtte formanden dog tage affære og sikre, at arbejdsanvisning forblev en opgave for det offentlige arbejdsanvisningskontor.³⁸

De følgende måneder fik landsorganisationen fortsat indberetninger fra

forbund og fællesorganisa-
tioner om, at folk blev præsenteret for krav om indmeldelse i Dansk Arbejdsfront, hvis de ville have arbejde på de tyske arbejdspladser. I et cirkulære fra oktober 1942 frarådedes medlemmerne igen imod at indmelde sig – “og vi har ikke i noget tilfælde modtaget indberetning om, at truslen om afskedigelse er blevet iværksat.”³⁹

Strejker

Der blev ikke strejket på de tyske arbejdspladser, som en arbejder forklarede. “Jamen, på de tyske arbejdspladser, der blev jo ikke strejket. Det kunne vist ikke lade sig gøre sådanne steder, andet end vi holdt arbejdsstandsninger. Vi ville have mere i løn, og det fik vi jo gerne.”⁴⁰ Der blev ikke strejket, men der var hyppige arbejdsstandsninger. Den sondring kunne folk åbenbart fint håndtere. Når et stridsspørgsmål skulle afgøres, så indstillede man arbejdet og ventede på, at en løsning blev fundet. Sådan fremstilledes det i den beretning,

som Tømmerforbundets rejsesekretær Jens Christensen aflagde på forbundets første kongres efter besættelsen: Nok truede tyskerne med at skyde enhver, der nedlagde arbejdet; det forhindrede dog ikke, at arbejdet ofte blev nedlagt for et godt ord, fordi folk ikke ville arbejde efter prisfortegnelsen. "Gang på gang var vi ude for, at medlemmerne nedlagde arbejdet, fordi de ikke kunne arbejde efter prisfortegnelsen, når de skulle sørge for familien, der boede andetsteds, og de måske selv måtte betale høje priser i pensionater, der udnyttede situationen. Forholdene var til sidst næsten umulige at have med at gøre, da vore medlemmer næsten alle stede hvilede på hammeren for at gennemtrumfe krav om større betaling for forskalling."⁴¹ Rejsesekretæren så det som sin og forbundets opgave at få arbejdet til at glide.

I december 1942 kom de første store strejker på de tyske arbejdspladser. I vinterkulden måtte Einar Nielsen tage togturen fra København til vestkysten for at få forligt strejker i Nymindegab og Løkken. Den første var udløst af, at Udenrigsministeriets kommitterede havde annulleret den hidtil gældende køretidsgodtgørelse. Organisationerne lovede at se på sagen. I Løkken opstod strejken i forbindelse med det tyske krav om uafbrudt støbning ved byggeriet af bunkere. De danske arbejdere havde forladt arbejdet, og tyske soldater var blevet indsat.⁴² I Løkken havde de lokale organisationer fået bilagt konflikterne, før Einar Nielsen nåede frem, men forholdene på de tyske arbejdspladser var langt fra rolige.

Reaktionen fra Werner Best lod ikke vente på sig. Minister Kjærboel blev kaldt til møde og måtte forsikre den rigsbefuldmægtigede, at man ville gøre alt for at undgå strejker i fremtiden. I et cirkulære fra De samvirkende Fagforbund den 19. december 1942 hed det, at Best havde forståelse for, at de to arbejdsstandsninger "ikke kunne tages som udtryk for en almindelig tendens hos danske arbejdere til at besværliggøre udførelsen af tyske ordrer her i landet, men til dels skyldtes misforståelser og særlige forhold." Men strejker skulle undgås i fremtiden.⁴³

Løn- og priskontrol fra 1943

Fra besættelsens start havde danske entreprenører forlangt højere priser ved arbejdet for den tyske besættelsesmagt, og det praktiserede de i en sådan grad, at selv den erhvervsvenlige minister Gunnar Larsen fandt det "demoraliserende". Også tyske byggeledere krævede nedsættelse af priserne.⁴⁴ Både priser og lønninger på de tyske arbejdspladser fortsatte dog med at stige. På den baggrund besluttede regeringen i 1943 at udvide den eksisterende priskontrol og udarbejde et lovforslag om pris- og lønkontrol "ved visse Arbejder for udenlandsk Regning". Under omtalen af lovforslaget i *Arbejderen* blev der

givet et eksempel fra slutningen af 1942, hvor et akkordarbejde havde givet en fortjeneste, der var ca. tre gange så stor som fagets gennemsnitlige betaling.⁴⁵ Lovforslaget blev fremlagt i februar 1943, vedtaget den 9. marts og trådte i kraft fra den 1. april.⁴⁶ Kontrollen skulle udføres af Udenrigsministeriets kommitterede i industrisager Axel Odel. Til hjælp for udvalget blev der oprettet et kontor i Århus under ledelse af ingeniør Willumsen, som sammen med et hold af inspektører skulle gennemgå virksomhedernes lønregnskaber og inspicere arbejdspladser, hvor der var mistanke om uregelmæssigheder. Sager kunne indbringes for udvalget, hvor der sad repræsentanter for organisationerne.⁴⁷ I sager af principiel betydning kunne Odel anmode organisationerne om at finde en løsning eller afsige kendelser på grundlag af behandling i udvalget.⁴⁸

I Thisted mente den lokale afdeling af Dansk Arbejdsmandsforbund ikke, at lønkontrollen ville få nogen betydning for dem.⁴⁹ Men lønkontrollen fik betydning. Den lagde et pres på organisationerne for at få lavet aftaler om lønforholdene på de tyske arbejdspladser. Tømmerforbundet og Entreprenørforeningen mødtes i Aalborg den 19. april 1943, og "efter en lang og trang forhandling, og ikke uden pres fra flere af Entreprenørforeningens medlemmer" blev man enige om at hæve prisen på forskalling til det samme niveau, som betales på de uorganiserede entreprenørers arbejdspladser: Prisen for en bunker af typen 622, indeholdende ca. 580 kvadratmeter forskalling, skulle være 4000 kr. eller 6,90 kr. pr kvadratmeter forskalling.⁵⁰ Det var organisationernes skøn, at aftalen ville give timelønninger på 2-3 kr. for almindelige arbejdere og op til 4 kr. for dygtige arbejdere. I den følgende tid fungerede Aprilaftalen tilsyneladende fint. Ifølge rejsesekretær Jens Christensen var det forholdsvis let at forhandle sig til rette med firmaerne. Man brugte prisen (på de 6,90 kr. pr. kvadratmeter forskalling) til at beregne priserne på andre typer bunkere. Organisationerne tilpassede sig med andre ord til lønniveauet hos de uorganiserede firmaer.

Kort tid efter lønkontroludvalgets oprettelse tog Odel, selv på rundrejse til Vestjylland for at besigtige værnemagtsarbejderne, og han var ikke begejstret for det, han så. Han var især utilfreds med den måde, de såkaldte slumpakkorder blev aftalt på, bl.a. fordi kørselstid ofte blev indregnet.⁵¹ Netop spørgsmålet om arbejdernes fortjeneste ved akkordarbejde blev et stridsemne i udvalget. Når fagforeningsfolk og andre benyttede udtrykket "fortjeneste", så sigtede de som regel til overskuddet ved akkordaftaler. Men udtrykket blev også anvendt bredere.

Spørgsmålet om kørselstillæg blev den første store sag for lønkontroludvalget. Det var en kilde til hyppige konflikter. Nogle firmaer sørgede for transporten af folk til og fra arbejdspladserne; andre gjorde ikke; nogle betalte

køretidstillæg, andre gjorde ikke. Det var de faglige organisationer, der bragte sagen op og krævede ensartede forhold. I De samvirkende Fagforbunds skrivelse af 2. juni 1943 henvistes til en stribe nordjyske pladser med lange afstande fra bolig til arbejdspladserne ved kysten – ved Agger, Lyngby, Vorupør, Klitmøller, Hansted Baun, Vigsø, Hjørdemål, Lild Strand, Thorup og Klim Strand, Kollerupstrand og Slettestrand m.fl. Udvalget godtog fagbevægelsens principielle synspunkt, at det var firmaernes opgave at sørge for transport til arbejdspladserne. Der blev afsagt kendelse om, at der skulle betales køretidstillæg på 90 øre pr. time for transport på mere end to timer.⁵²

Spørgsmålet om betaling for forplejning og logi i baraklejre blev den næste sag for udvalget. Fagbevægelsens principielle holdning blev formuleret af Einar Nielsen på et møde den 21. september 1943: Det måtte ikke være sådan, at arbejderne blev tvunget til at bo i barakker, fordi firmaerne derved kunne slippe for at betale for transport; og hvor barakker ikke eksisterede, måtte folk være i deres gode ret til at kræve køretidspenge.⁵³

I alt behandlede lønkontroludvalget ca. 100 sager, og i 63 af disse blev der afsagt kendelser som eksempelvis de to ovennævnte om kørselstillæg og betaling for kost og logi i barakker. Overordnet så Axel Odel det som lønkontrollens første opgave at få bremsset den hastige vækst i lønningerne på de tyske arbejdspladser og dernæst at få sænket det generelle lønniveau på pladserne. For at bremse lønstigningen greb lønkontrollen ind over for særligt grelle tilfælde, og det var Odels opfattelse, at denne del af missionen lykkedes frem til begyndelsen af 1944.⁵⁴ Når den anden del af missionen – at få sænket lønniveauet ved værnemagsarbejdet generelt – ikke lykkedes, skyldtes det bl.a. modstand fra Dansk Arbejdsmandsforbund. Her var man ikke med på en generel sænkning af lønniveauet på de tyske arbejdspladser.

I august 1943 tog lønkontrollen på sin første store inspektionsrejse, der bragte udvalget til midtjyske og nordjyske arbejdspladser. Rejserapporterne fra disse inspektionsrejser giver et indblik i forholdene på de tyske arbejdspladser. Fra rejsen i august er det interessant at notere, at et af de store etablerede firmaer, Hoffmann & Sønner, blev afkrævet en forklaring på, hvordan en gruppe jernbindere kunne have haft en timeløn på 6 kr. Firmaet forklarede, at det var et sjak københavnske jernbindere, der nu var rejst hjem; ingeniøren mente ikke, at fortjenesten ville blive så stor fremover.⁵⁵ Rapporten viste, at der stadig var usikkerhed omkring kørselsbetalingen. I Skagen klagede et firma over, at arbejderne i den opførte baraklejr huggede tæpper fra hinanden; nogle firmaer leverede ikke tæpper, og deres folk tog så tæpper fra andre. Midt under rejsen måtte Einar Nielsen forlade det gode selskab for at tage til Odense, hvor generalstrejken netop var brudt ud.⁵⁶ Resten af udvalget returnerede senere til Aalborg, da strejkerne også var nået hertil.

Under strejkerne i august 1943 spillede befæstningsarbejderne en fremtrædende rolle i flere nordjyske byer.⁵⁷ Allerede i efteråret 1942 havde den kommunistisk ledede afdeling for bygge- og anlægsarbejdere i Aalborg, dvs. den afdeling der organiserede arbejdsmændene på flyvepladserne, taget initiativ til den nordjyske arbejderkonference, der protesterede imod den skæve fordeling af besættelsens byrder.⁵⁸ Axel Olsen var imod det nordjyske initiativ, selv om konferencens protest lå på linje med hans egen kritik af formandskabets kendelser.

I lyset af de høje lønninger på de tyske arbejdspladser blev den faldende realløn for flertallet af danske arbejdere et stigende problem, og det er Henning Poulsens opfattelse, at en af grundene til, at lønnen fik lov at stige i 1943 var, at “de regulære lønninger slet ikke kunne konkurrere med, hvad der blev betalt ved værnemagtsarbejderne.”⁵⁹

Lønkontrol og fagbevægelse på kollisionskurs

Byggeaktiviteterne ved Atlantvolden kulminerede efter Augustoprøret og regeringens tilbagetræden i 1943. Flere etablerede entreprenører var da indstillet på at forlade de tyske pladser på vestkysten. I den følgende tid gjorde mange nye, såkaldte “outsider” firmaer deres entre på de tyske byggepladser. En krise var under opsejling sidst på året, da der fra tysk side blev stillet krav om 100.000 ekstra arbejdere, fordi der skulle gennemføres en række presserende befæstningsarbejder i Jylland, især udgravning af tankgrave. I Berlin var det tyske militær i højeste alarmberedskab, forklarede Best, og det kunne ikke gå hurtigt nok. Et så stort antal kunne kun skaffes ved tvangsudskrivning af mandskab. Forhandlinger i ministeriet førte dog til en reduktion af det krævede antal, først til 30.000 og siden til 10.000; og kravet om tvangsudskrivning blev hurtigt opgivet.⁶⁰

På et møde i Arbejdsmandsforbundets hovedbestyrelse oplyste Axel Olsen, at der meldte sig et langt større antal arbejdere, end der var brug for. Han forklarede også, hvordan løn- og arbejdsforhold skulle være for arbejdsmændene på de tyske arbejdspladser. Han havde fået gennemført, at der skulle være tale om akkordarbejde, og at lønnen skulle ligge på det for værnemagtsarbejde “sædvanemæssige” niveau.⁶¹ På det punkt havde forbundsformanden været uenig med Axel Odel, der havde set den oplagte fare for, at en så massiv udvidelse af byggeaktiviteterne kunne presse lønningerne i vejret. Odel så en anledning til at få aftalt en reduktion af det generelle lønniveau ved værnemagtsarbejdet. Men han måtte bøje sig for forbundets modstand. Olsen fik sin vilje.⁶² Ifølge de retningslinjer, som forbundet udsendte, blev rejsen til arbejdsstedet betalt, arbejdet skulle udføres på de vilkår, der “sædvanemæssigt”

var gældende for værnemagtsarbejde i Jylland; det ville "hovedsagelig blive udført i akkord"; der ville blive taget hensyn til arbejdets særlige karakter; der aftales en gennemsnitlig timefortjeneste på 280 øre plus dyrtidstillæg, hvor afdelingerne ikke magtede at bistå ved forhandlingerne; udgifter til kost og logi ville ikke overstige 4 kr. pr. dag, og ellers ville der gælde almindelige regler for befordring til og fra arbejdsstedet. Interesserede blev erindret om at medbringe rationeringsmærker, arbejdstøj, herunder fodtøj, et tæppe eller to som sengetøj, ligesom det ville være klogt at tage skovl og spade med, da det ikke var sikkert, at det kunne købes på stedet; endelig blev der gjort opmærksom på, at der blev krævet legitimationskort i størstedelen af Jylland.⁶³

Det gik, som Odel havde frygtet: lønningerne eksploderede. Efter en tid blev det for meget for de organiserede arbejdsgivere. De nægtede at betale de høje lønninger. Lønkontrollen begyndte også at skride ind. Kontoret i Århus havde fået udvidet personalet til at gennemgå firmaernes lønregnskaber og nægtede i stadig flere tilfælde at anerkende de høje priser.⁶⁴ Som rejsesekretær Jens Christensen udtrykte det i beretningen til Tømrerforbundets kongres, så lå der "alt for mange klager og beviser for, at fortjenesten efterhånden var blevet for iøjnefaldende."⁶⁵

De høje priser og lønninger fremgik af de sager, som blev indbragt for lønkontroludvalget i 1944. I en stor sag om tømrernes løn for forskallingsarbejde hævdede firmaet Hoffmann & Sønner, at det rettede sig efter aftalen fra april 1943.⁶⁶ Det viste sig imidlertid, at der i foråret 1944 blev betalt væsentligt mere end det, der havde været tanken et år tidligere – timefortjenester på op til 9 kr. plus dyrtidstillæg. Der blev samlet et stort materiale om tømrernes lønninger, som både viste de høje lønninger, men som tidligere også viste den store spredning. Hoffmann & Sønner hævdede, at den højere løn skyldtes øget produktivitet. Ifølge firmaets tal var den gennemsnitlige akkordtimefortjeneste for tømrerne steget fra 2,63 kr. ved de første byggerier i oktober 1942 til 5,73 kr. i februar 1944; i samme periode var arbejdsydelsen mere end fordoblet.⁶⁷ Odel accepterede ikke argumentationen og krævede nedsættelse af priserne, så man kom tilbage til den oprindelige aftales fortjenester, hvor en dygtig tømrer kunne have 4 kr. i timen. Odel mente, at akkordaftalerne var for fordelagtige for arbejderne. Priserne skulle ned.

Organisationerne måtte rette ind efter kendelsen, og på et møde i Aalborg den 3. juni 1944 blev prisen sat ned for de mere enkle typer af bunkere. Det gav arbejde til rejsesekretæren, som i den følgende tid måtte rundt på pladserne og forhandle om tømrernes akkorder. Flere steder viste det sig, at der lå lokale aftaler mellem firmaerne og forbundets medlemmer om priser, "der lå ikke så lidt over det, det måtte koste efter lønkontrollens tarif." Dertil kom det problem, at der mange steder var mangel på uddannede tømrere, hvilket

betød, at der kom folk fra andre fag, som skulle arbejde sammen med de organiserede. Det gav ifølge Jens Christensens beretning til kongressen anledning til adskillige misforståelser. "I mange tilfælde blev vore folk i skuret, til jeg kom, hvorefter vi så fik sagen ordnet."⁶⁸ Bag rejsesekretærens forblommede vendinger lå formentlig, at der var sjak af erfarne tømrere, der ikke ville dele deres akkordoverskud med uøvede folk fra andre fag.

At det ikke altid var lige let at omsætte lønkontroludvalgets afgørelser i praksis viste en sag fra Aalborg: Ved et entreprenørfirma i byen havde arbejderne nægtet at støbe for den af lønkontroludvalget fastsatte pris med det resultat, at de tyske myndigheder lod arbejdsstyrken omringe og opstillede maskingeværer og derved tvang folkene i arbejde. To tømrersvende, der stod og så til, måtte også deltage i arbejdet.⁶⁹

I løbet af 1944 afsagde lønkontrollen kendelser på flere store områder: udover tømrerne også jernbindernes armeringsarbejde, malernes og rørleggernes arbejde. I sagen vedrørende jernbindernes betaling var der vedlagt flere lokale aftaler om akkordpriser – alle indgået i forlængelse af aftalen mellem Arbejdsmandsforbundet og Entreprenørforeningen fra august 1942. I en aftale fra Vejers Strand af 14. april 1943 aftaltes en akkordpris på 12 øre pr. kg. for arbejdet "fix og færdig". Også på det område mente Odel, at der blev opnået for høje fortjenester, som ikke var forenelige med lønkontrollen.⁷⁰ I sagen lå også en skrivelse fra firmaet Bay & Winding fra oktober 1944, hvori det anførtes, at en væsentlig årsag til de høje timefortjenester var den, "at det samme sjak jernbindere har haft arbejde i hele byggeperioden, ca. 2 år, hvorved det har opnået stor øvelse i dette yderst specielle arbejde."⁷¹ Formentlig var dette ikke et enestående tilfælde.

Lønkontrollens effektivitet

Øvelse og erfaring kunne dog næppe forklare det hele. Svindel var en anden del af forklaringen på de høje lønninger. Svindel var udbredt på de tyske arbejdspladser. Det blev også bemærket i den anonyme ingeniørs skrift: arbejderne svindlede i det små, og firmaerne svindlede i det store.⁷² Åbenbart hørte Odel først om det i 1944, da fagbevægelsen bragte det frem på et møde i lønkontroludvalget. Eiler Jensen udtrykte sin utilfredshed med, at lønkontrollen havde fokus på overenskomster, der gav for høje timefortjenester, men ikke var tilstrækkelig interesseret i "at komme de misligheder til livs, der formodes at finde sted ved en række virksomheder, derved at der på lønningslister og i kalkulationer menes at blive opført mere arbejdsløn end udbetalt til arbejderne, for således at gøre det muligt for virksomhederne at beregne sig en tilsvarende højere fortjeneste, idet denne forudsættes at udgøre en fastsat

procentdel af arbejdslønnen.”⁷³ Lønkontrollen skulle rette søgelyset mod de firmaer, der svindledes med lønoplysninger.

Odel tog kritikken ilde op. Oplysningen var ny for ham, skrev Odel i et notat, hvor han orienterede ministeriet om forholdene. Ifølge Odel var det opfattelsen hos organisationerne, at de ved entreprenørarbejderne anvendte akkordpriser “i reglen var rigtige”, men af de ofte – navnlig af outsider firmaerne – blev anvendt “på uretmæssig måde”. Organisationerne påpegede, at der ved forskellige firmaer blev ydet betaling for ikke-præsterede arbejdstimer. Ifølge organisationerne burde samtlige akkordopgørelser kontrolleres. Lønkontrollen ønskede at kunne gøre brug af politimæssige undersøgelser, og hvor der fandtes urigtige lønningslister, skulle firmaerne kunne tiltales for bedrageri. I øvrigt mente udvalget, at der ved hver arbejdsplads burde ansættes et antal pladskontrollanter.⁷⁴ Odel ville ikke have det siddende på sig, at han ikke gjorde, hvad han kunne for at komme svindel og bedrag til livs. Udvalget fik ikke sine ønsker opfyldt, men måtte nøjes med en udvidelse af antallet af rejseinspektører. Odel var klart frustreret over de vanskeligheder, som blev lagt i vejen for en effektiv lønkontrol. Han fastholdt dog opfattelsen af, at der burde være sket en generel reduktion af lønniveauet på de tyske arbejdspladser.

Det fremførte han i den afsluttende beretning om udvalgets arbejde, som han udarbejdede i november 1945 og fremlagde på det sidste møde i udvalget. I et udkast til beretning skrev Odel om årsagerne til lønkontrollens manglende effektivitet: “Grunden hertil var først og fremmest den, at udvalgets arbejde begyndte på et for sent tidspunkt, og at lønniveauet ved disse arbejder derfor allerede på dette tidspunkt lå på et for højt niveau, som det ikke var muligt generelt at nedsætte uden at udsætte sig for arbejdsnedlæggelser, som under hensyn til den almindelige situation så vidt muligt måtte undgås.” Han mente tillige, at udvalget ikke havde tilstrækkelige beføjelser til rådighed. Dertil kom en række andre forhold, bl.a. det han omtalte som en “udvanding af overenskomsterne”: Arbejdet med at opføre bunkere havde vist sig lettere end antaget ved udarbejdelsen af overenskomsterne og havde derfor givet de høje lønninger. Udkastet blev behandlet i udvalget og ifølge referatet godkendt uden større ændringer.⁷⁵ Det er dog bemærkelsesværdigt, at man slettede den anførte passus om, at man helst ikke ville udsætte sig for arbejdsnedlæggelser, som “under de foreliggende omstændigheder” burde undgås. Det ville være nærliggende at antage, at netop det – ønsket om at undgå arbejdsnedlæggelser – var en væsentlig begrundelse for ikke at insistere på en generel nedsættelse af lønniveauet.

I hele dette forløb var Axel Olsen en central aktør. Konsekvent kritiserede han den skæve fordeling af krigens byrder og udhulingen af reallønnen på det

ordinære arbejdsmarked. *Arbejds mændenes Fagblad* bragte løbende artikler om den skæve indkomstudvikling i det danske samfund under besættelsen. På den baggrund ville det da også have været ulogisk, om netop Axel Olsen skulle have støttet lønkontrollens bestræbelser for at bringe lønniveauet ved værnemagtsarbejderne i overensstemmelse med de danske overenskomster. Axel Olsen delte ikke Odels opfattelse af, at lønningerne var for høje på de tyske arbejdspladser. På Dansk Arbejdsmandsforbunds kongres i 1944 kom han ind på "det såkaldte værnemagtsarbejde", som han omtalte som "et ganske særligt kapitel i vort forbunds historie". Han var godt tilfreds med forbundets indsats. Forbundet havde i meget høj grad været medvirkende til at holde arbejdslønnen på "en nogenlunde rimelig højde", således at den kom til at svare til "de ganske særlige forhold, under hvilke disse arbejder måtte udføres, og herunder de forskellige afsavn, som den enkelte måtte tage under de særlige og ofte vanskelige kost- og logiforhold samt transportforhold m.v."⁷⁶ Efter hans opfattelse var lønningerne "nogenlunde rimelige". Det ville han ikke sige om lønningerne på det ordinære arbejdsmarked.

Det statistiske materiale, som lønkontroludvalget samlede ved udgangen af 1944, viste, at tømrersvende og jernbindere var blevet endog meget godt betalt. Jernbindere, som arbejdede for firmaer uden for Entreprenørforeningen, havde de højeste lønninger af alle, 323 kr. om ugen; generelt var jernbinderne de bedst betalte. Ingen faglærte nåede så højt, heller ikke de velaflønnede tømrersvende, som hos de organiserede entreprenører lå på 261 kr. om ugen. Dette lønstatistiske materiale var stemplet "Strengt fortroligt" og skulle ikke komme til offentlighedens kendskab.⁷⁷ Den almindelige ufaglærte arbejder i provinsen ville ved en 48 timers arbejdsuge have ca. 100 kr., hvor ufaglærte arbejdere ved værnemagtsarbejde havde 171 kr. for arbejdsuger på 60 timer eller mere. De mange arbejdstimer var en del af forklaringen på den høje løn. Efter besættelsen forsøgte Tømrerforbundets formand Ingvard Dahl at gendrive de "vilde overdrivelser" om tømrernes lønninger: Mange tømrere havde ikke haft andel i de store krigsførtjenester, men haft meget lave indkomster.⁷⁸ Det var utvivlsomt korrekt, men selv ikke en erfaren forbundsformand kunne afvise, at en del tømrere havde haft høje indkomster på de tyske arbejdspladser.

Tysk arbejdsreglement ved værnemagtsarbejdet i 1944

Allerede i foråret 1944 opgav Werner Best det danske overenskomsts system og krævede et tysk reglement indført på alle tyske arbejdspladser. Den første skrivelse om de nye "Arbejdsbetingelser for arbejdere beskæftiget direkte for den tyske Værnemagt" var dateret den 24. marts 1944. I sommeren 1944

henvendte Best sig til Udenrigsministeriet og gav udtryk for ønsket “om gennemførelse af tysk system for aflønning ved disse arbejder”. Ministeriet gjorde gældende, at det ikke ville kunne forenes med lønkontrollen, fordi dens mål var at sikre, at lønningerne ved værnemagtsarbejderne var i overensstemmelse med danske lønregler. På et møde i Udenrigsministeriet den 4. september blev det fra tysk side udtalt, “at man kun ønskede, at de tyske akkordsatser blev videregivet til arbejderne og arbejdsgiverne med oplysning om, at akkordsatserne gav udtryk for det lønniveau, man fra tysk side fandt passende.” Best afviste de danske protester og meddelte, at reglementet ville gælde fra den 1. november 1944. Selve regulativet bestod af flere dele, først og fremmest en generel aftale om løn, arbejdstid og vilkår, som man ville finde i enhver dansk overenskomst, dertil en personlig arbejdskontrakt, en forpligtelseserklæring og en løntabel.⁷⁹ Fra 1. november 1944 trådte de tyske retningslinjer for arbejdsvilkårene i kraft på de tyske arbejdspladser, hed det i en skrivelse fra Best den 10. december 1944. Fra da var besættelsesmagts arbejdspladser lukket land for de faglige organisationer. Best beklagede sig over, at de danske myndigheder havde været imod indførelsen af de tyske forordninger. Ministeriet og organisationerne tog skrivelsen til efterretning, og herefter kunne forholdene på de tyske arbejdspladser ikke længere behandles i henhold til dansk lovgivning eller fagretslige regler.⁸⁰ Det, der startede i februar 1941 med det “forsonlige” møde i Vesterport, hvor den tyske besættelsesmagt erklærede sig indforstået med at indrette sig efter de danske forhold, endte i 1944 med, at de tyske arbejdspladser blev erklæret for “fagforeningsfrie” zoner.

Fagbevægelsens stilling – sammenfatning

For fagbevægelsen blev værnemagtsarbejdet en kilde til både fordele og problemer. Umiddelbart var den store fordel, at det gav beskæftigelse til de mange arbejdsløse. Problemerne meldte sig dog snart, og de faglige organisationer måtte tage beslutningen om at ligestille de tyske arbejdspladser med de danske op til revision. Dertil var forholdene på de tyske pladser for forskellige fra almindelige danske arbejdspladser, bl.a. fordi firmaerne i vid udstrækning lokkede med lønninger over tariffen. Over for besættelsesmagten søgte de faglige organisationer at fremstå som garanter for stabile forhold på arbejdspladserne, men det var en rolle, de havde svært ved at opfylde, fordi organisationernes indflydelse på de tyske pladser var langt mindre end på normale danske arbejdspladser som følge af de mange uorganiserede på både arbejder- og arbejdsgiverside. Efter de første store strejker i december 1942 synes de danske fagorganisationer at have set det som deres hovedopgave at “få arbejdet til at glide” og så vidt muligt forebygge konflikter og forhindre strejker, som kunne

få besættelsesmagten til at skride ind. Midlet hertil var bl.a. aftaler med arbejdsgiverne. Heller ikke det var dog uproblematisk, fordi de danske overenskomster i så høj grad byggede på akkord og lokale forhandlinger. Det grundlæggende problem blev klart formuleret af Einar Nielsen på mødet med Forstmann i 1941: De danske overenskomster var ganske enkelt ikke indrettet på forhold som dem, man så på de tyske arbejdspladser.

Det ville formentlig også have været svært at overbevise Axel Olsen om, at hans medlemmer skulle holde igen med lønningerne, når han så, hvilke indtægter andre samfundsgrupper opnåede under besættelsen, især godsejere og landmænd, entreprenører og vognmænd, hvis indkomster i forvejen var betydeligt højere end hans medlemmers.⁸¹ Men forbundsformanden var sikkert også på det rene med, at de høje lønninger ved værnemagtsarbejdet bidrog til medlemmernes utilfredshed på det ordinære danske arbejdsmarked. Dilemmaet var åbenlyst: Var forbundet med til at presse befæstningsarbejdernes løn i vejret, bidrog det til at udhule reallønnen for arbejderne på de danske arbejdspladser, og søgte det at holde befæstningsarbejderne tilbage, ville det måske føre til arbejdsnedlæggelser, som besættelsesmagten kunne udnytte til repressalier og indgreb.

De tyske arbejdspladser udviklede sig til enklaver på det danske arbejdsmarked og i det danske samfund: Enklaver der fungerede efter egne normer og regler, men grundlæggende hvilede på præmisser, der var bestemt af tyske militære hensyn. De danske myndigheder og organisationerne på arbejdsmarkedet forsøgte at regulere forholdene, men havde det svært som følge af det store antal uorganiserede arbejdere og arbejdsgivere. Lønningerne var klart et problem, en kilde til uro på de tyske arbejdspladser og til forargelse og utilfredshed udenfor, ikke mindst blandt de arbejdere, der så værdien af deres egen løn forringet.

Mistede fagbevægelsen anseelse under besættelsen, som Hans Kirchhoff mener? Spørgsmålet om værnemagtsarbejdet er kun en enkelt brik i den diskussion, men fagbevægelsens stilling gav som nævnt anledning til kritik efter besættelsen. Medlemsudviklingen tyder ikke umiddelbart på dalende anseelse. Medlemstallet i de faglige organisationer var støt stigende under hele besættelsen. Spørgsmålet er da også, hvem fagbevægelsen var for den almindelige arbejder? Var det den lokale afdeling, forbundet eller De samvirkende Fagforbund? I de nordjyske provinsbyer, hvor værnemagtsarbejdet florerede, syntes der at have været god brug for de lokale fagforeninger, der fungerede som et sikkerhedsnet for arbejderne på de tyske pladser; ikke mindst det stigende antal uorganiserede småfirmaer styrkede behovet for fagforeningernes ekspertise. I nogen grad formåede de faglige organisationer at samle utilfredsheden over den skæve fordeling af krigens byrder. Man kunne måske med lige så

god ret mene, at fagbevægelsen i 1945 fremstod som den mest samlede gren af arbejderbevægelsen sammenlignet med den splittede politiske bevægelse.

Noter

1. *Danmark Besat. Krig og Hverdag 1940-45*. Claus Bundgård Christensen, Joachim Lund, Niels Wiium Olesen & Jakob Sørensen. København: Informations Forlag 2005, s. 357.
2. Claus Bundgård Christensen m. fl. 2005, s. 361.
3. LO Arkiv: kasse 719: lbr. 13. T. K. Thomsens "Redegørelse for firmaet, Wright, Thomsen & Kiers Udførelse af Værnemagtsarbejde i Besættelsestiden".
4. Hans Kirchhoff, *At Handle med Ondskaben. Samarbejdspolitikken under besættelsen*. København: Gyldendal 2015, s. 63.
5. Kirchhoff 2015, s. 65.
6. Hans Kirchhoff, "Vor eksistenskamp er identisk med nationens kamp – Om Socialdemokratiets overlevelsesstrategi under besættelsen. Forsøg på en syntese", *Årbog for arbejderbevægelsens historie* 24, København 1994, s. 31-32.
7. *Under Samvirkets Flag*, København 1948, s. 194. Eiler Jensen og Kaj Bundvad, "Fagbevægelsen under Krig og Besættelse", *Danmark Besat og Befriet*. Under redaktion af Hartvig Frisch, V. Buhl, Hans Hedtoft og Eiler Jensen, bd. 2, København: Fremad 1947, s. 226 og s. 229.
8. Axel Olsen, *Dansk Arbejdsmandsforbund gennem 50 År 1897-1947*. København 1947, s. 420-21.
9. Sigurd Jensen, *Levevilkår under besættelsen*. København: Gyldendal 1971, s. 88-89.
10. Kathrine Berling, Claus Bundgård Christensen, Flemming Nielsen, Henrik Højlund Olsen, Niels Bo Poulsen, Peter Scharff Smith og Mette Thykjær, *De danske befæstningsarbejdere under den 2. verdenskrig*, RUC 1994, bind 1-2. Kathrine Berling m.fl. "De byggede bare – ", *Arbejderhistorie* 1995, 2, s. 17 ff.
11. Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith, *Dansk arbejde – tyske befæstningsanlæg*. Blåvandshuk Egnsmuseum 1997, s. 72.
12. Steen Andersen, *De gjorde Danmark større. De multinationale danske entreprenørfirmaer i krise og krig 1919-1947*. København: Lindhardt & Ringhof 2005.
13. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv: LO Arkiv: kasse 715-720, 945-948, 992-995, 1031-1032 og 2104-2117; Rigsarkivet: Lønkontroludvalget: Journalsager kasse 1-4 og H. C. Engmanns materiale kasse 1-3.
14. Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith 1997, s. 21-22
15. Kirchhoff 2015, s. 62.
16. Eiler Jensen og Kaj Bundvad 1947, s. 226.
17. Eiler Jensen og Kaj Bundvad 1947, s. 226.
18. Sigurd Jensen 1971, s. 120-21. *Arbejderen*, 1.6.1941 og *Social-Demokraten* 12.2.1941.
19. Clemmen Brunsgaard, *Krigsdagbog. En egn under besættelsen*. Forlaget Sparekassen Thy/Knakken 1995, s.29.
20. Tove Lund, "Fagbevægelsens forhold til samarbejdspolitikken 1940-42", *Årbog for arbejderbevægelsens historie* 2, Fremad 1972, s. 105-110.
21. Fritz Petrick, "Den Tyske Arbejdsfront og fagbevægelsen i de tysk besatte lande", *Årbog for arbejderbevægelsens historie* 24, København 1994, s. 87-118; Tore Pryser, "Arbejderbevægelsen i motstandskampen", *ibid.* s. 119-37.

22. *Krigstidens Arbejdsforhold i Danmark*. Udarbejdet af Laurits Hansen, Eiler Jensen, Einar Nielsen, Ernst Berg og Henry Grünbaum, Arbejdernes Oplysningsforbund, København 1942, s. 106-7.
23. Værnemagtsasserne er samlet i LO Arkivet kasserne 2104-2117.
24. LO Arkiv: kasse 2104: Læg med Einar Niensens referater fra møderne den 18.1 og 21.2 1941.
25. *Besættelsestidens Fakta*. Redigeret af Niels Alkil, København 1945, 2. bind, s.1170.
26. Claus Bundgård Christensen m.fl. 1997, s. 30, s. 49 og Henning Poulsen, *Besættelsesårene 1940-1945*, Aarhus Universitetsforlag, 2005, s. 69.
27. Claus Bundgård Christensen m.fl. 1997, s. 64.
28. *Værnemager og Spion. En dansk Ingeniørs Oplevelser*. Nordiske Landes Bogforlag 1945, s. 22-25.
29. Kathrine Berling m. fl. 1994, bd. 2 med optrykte interviews.
30. Lønkontroludvalget (1943-1945): Journalsager. Kasse 1. Oversigt over indhentede telefoniske Oplysninger ang. Den gennemsnitlige Ugeløn for Tømrersvende og Arbejdsmænd beskæftiget ved Værnemagtsarbejde i Tidsrummet 7/4 -4/5 1943. Bilag 1 (den 15. maj 1943)
31. Knud Holch Andersen & Orla Poulsen, *Krigsværk. Thy og Mors 1940-45*. Morsø Lokalhistoriske Forlag 1982, s. 21.
32. Dansk Tømrerforbund 28. Kongres. Forhandlingsprotokol. Forbundets Virksomhed. Formandens og Rejsesekretærens Beretning, s. 158 ff.
33. LO Arkiv: kasse 2105: Journal Nr. 1256/42. Læg vedrørende indmeldelse i Dansk Arbejdsfront. Vedr. Dansk Arbejdsfront, se: *Besættelsestidens Fakta* 1945, 1. bind, s. 537 ff.
34. LO Arkiv: kasse 2105: Læg vedrørende indmeldelse i Dansk Arbejdsfront.
35. LO Arkiv: kasse 2105: Læg vedrørende indmeldelse i Dansk Arbejdsfront.
36. LO Arkiv: kasse 2105: Læg vedrørende indmeldelse i Dansk Arbejdsfront.
37. *Originale Referater af Forbundsledelsens Møder*. Hovedbestyrelsen 17. juni 1942.
38. Dansk Arbejdsmands Forbund Thisted 1935-43. Forhandlingsprotokol.
39. LO Arkiv: kasse 2105: Læg vedrørende indmeldelse i Dansk Arbejdsfront. Siden fulgte enkelte sager vedr. Dansk Arbejdsfront, se: LO Arkiv: kasse 2107: lbr. 335/43 og kasse 2108 lbr. 1017/43.
40. Claus Bundgård Christensen m.fl. 1997, s. 71.
41. Dansk Tømrerforbund 28. Kongres. Rejsesekretærens Beretning, s. 158-159.
42. LO Arkiv: kasse 992: lbr. 02. Beretning vedrørende Einar Nielsen Rejse til Esbjerg, Varde, Nymindegab, Blåvandshuk og Løkken den 17.-21. December 1942.
43. LO-Arkiv: kasse 2106: Journal Nr. 2627/42 Hindring af Arbejdsstandsninger på danske Arbejdspladser med Arbejde for tyske Myndigheder. Cirkulære Nr. 85/1942 19. december 1942.
44. Steen Andersen 2005, s. 197 og s. 205 ff.
45. *Arbejderen*, 15.3.1943, Lov om Pris- og Lønkontrol med visse Arbejder for udenlandsk Regning.
46. LO Arkiv: kasse 945 læg 001: Lønkontroludvalg. Loven af 9.3.1943, og 002: Materiale til udvalget med lønoversigter m.m. LO Arkiv: kasse 992 lbr. 1. og 2 vedr. Lovforslag angående Arbejde hos den tyske Værnemagt.
47. Lov om Pris- og Lønkontrol med visse Arbejder for udenlandsk Regning. *Rigsdagsårbog* 1942-43, København 1943, s. 335-39.
48. LO Arkiv: kasse 945-948 med materiale fra Lønkontroludvalg. Cf. Lønkontroludvalget: Journalsager kasse 1-4.
49. Forhandlingsprotokol for Dansk Arbejdsmandsforbund Thisted Afdeling.
50. Dansk Tømrerforbund 28. Kongres. Rejsesekretærens Beretning, s. 135 ff.
51. Lønkontroludvalget: Journalsager kasse 1, Sag nr. 3 "Betaling for indkvartering i barakleje, befordringsgodtgørelse m.v."

52. Lønkontroludvalget: Journalsager kasse 1, Sag nr. 1 "Kørepenge til Arbejderne beskæftiget ved Værnemagtsarbejder" og Sag nr. 5 "Køretidspenge ved forskellige Værnemagtsarbejder".
53. LO Arkiv: kasse 945 lbr. 011 og Lønkontroludvalget: Journalsager Kasse 1, Sag Nr. 5.
54. Beretning for Finansåret 1943-44, *Besættelsestidens Fakta*, 1945, bind 2, s. 1957.
55. LO Arkiv: kasse 945, læg 003: Rapport.
56. Rejserapporterne er samlet i LO Arkiv: kasse 945 lbr. 03, 04, 06 og 07.
57. Hans Kirchhoff, "Augustoprøret i Vendsyssel 1943", *Historie*. Jyske Samlinger, Ny række VIII, 1969, s. 173 ff.
58. Henning Bender m.fl. *Arbejderbevægelsen i Aalborg 1870-1970*. Aalborg: AOF Aalborg 1998, s.308.
59. Henning Poulsen 2005, s. 61 og 66.
60. Henning Poulsen 2005, s. 69. Steen Andersen 2005, s. 385; og Jens Andersen, *Tysk invasionsforsvar i Danmark 1949-45*, København: Statens Forsvarshistoriske Museum og Museumscenter Hanstholm 2007, s. 161-65.
61. *Originale Referater af Forbundsledelsens Møder*. Hovedbestyrelsen 15. december 1943.
62. Beretning for Finansåret 1943-44, *Besættelsestidens Fakta* 1945, bind 2, s. 1957.
63. LO Arkiv: kasse 1031, lbr. 07. Cirkulære Nr. 91/1943. Journal Nr. 1947/43.
64. Lønkontroludvalget: H. C. Engmanns materiale. Kasse 1. Skrivelse fra Dansk Arbejdsgiverforening (27.5.1944).
65. Dansk Tømrerforbund 28. Kongres. Rejsesekretærens Beretning, s. 135 ff.
66. Lønkontroludvalget: Journalsager kasse 2, Sag nr. 40 "Akkordpriser for forskallingsarbejde ved arbejde for den tyske Værnemagt".
67. Lønkontroludvalget: Journalsager kasse 2 Sag nr. 36.
68. Dansk Tømrerforbund 28. Kongres. Rejsesekretærens Beretning, s. 135 ff.
69. Rapport vedrørende Løntarifudvalgets Rejse til forskellige Værnemagtspladser i Jylland i Dagene den 11.-15. August 1944, s. 1. Lønkontroludvalget: Journalsager, kasse 4, Sag nr. 69.
70. *Originale Referater af Forbundsledelsens Møder*. Hovedbestyrelsen 14. december 1944; LO Arkiv kasse 2113 journal nr. 1352. Akkordpriser for armering i bunkers.
71. Lønkontroludvalget: Journalsager kasse 4, Sag nr. 68.
72. *Værnemager og Spion* 1945, s. 35 ff.
73. LO Arkiv: kasse 948, lbr. 08. Indberetning fra Udenrigsministeriets Kommitterede i Industrisager angående Lønkontrolvirksomhedens Effektivitet. Jf. Lønkontroludvalget: Journalsager kasse 4, Sag nr.94.
74. Lønkontroludvalget: Journalsager kasse 4, Sag nr. 94.
75. Lønkontroludvalget: Journalsager kasse 4, Sag nr. 102.
76. "Vort Forbunds Kongres", *Arbejdsmandenes Fagblad*, 1944 Nr. 20, s. 414. Se artikler om indtægtsforskydninger i *Arbejdsmandenes Fagblad* 1941, Nr. 22, 1944 Nr. 6 og 1945 Nr. 3.
77. LO Arkiv: kasse 948, lbr. 012.
78. Preben Bengtsson, *Tømrere i Danmark. Dansk Tømrer-Forbund gennem 75 År 1890-1965*, Rønne 1965, s. 166-67.
79. LO Arkiv: kasse 1032, Vedr. tyske Arbejdsbetingelser ved Værnemagtsarbejder. "Richtlinien über die Gestaltung der Arbeitsbedingungen." Se også Lønkontroludvalget: H.C. Engmanns materialer kasse 1.
80. LO Arkiv: kasse 719, lbr. 3. Redegørelse for Udviklingen. 1. Januar – 28.1.1945. Se også: Lønkontroludvalget: Journalsager kasse 4, Sag nr. 68.
81. Svend Aage Hansen & Ingrid Henriksen, *Velfærdsstaten 1940-78. Dansk social historie*, Gyldendal 1980, bd. 7, s. 31.

Abstract

Knud Knudsen: *The Danish trade union movement and working for the Wehrmacht, 1940-45*. *Arbejderhistorie*, 2, 2018, pp. 37-65.

During the German occupation of 1940-45 thousands of Danish workers worked for the German occupiers. They were employed by Danish companies which in turn were encouraged by the government to carry out construction work for the Germans in Denmark. The cost of such work was covered by the Danish National Bank. The article looks at the position of the Danish trade union movement with respect to such employment. Initially the trade unions were of the opinion that German places of work should be seen as equivalent to Danish workplaces and covered by general collective bargaining agreements. This attitude quickly had to be revised as the conditions were very different from normal Danish workplaces; for instance, wages with German-directed work were much higher than the Danish ones. The article looks at how the trade union movement attempted to handle the conflicts in the German workplaces including the question of the public regulation of high wages. There is the belief that the German workplaces evolved into enclaves on the Danish labour market functioning according to their own norms but also becoming a source of unrest and dissatisfaction outside.

Knud Knudsen
Historiker, dr.phil.
kchrknudsen@gmail.com